

INGRID BJÖRKMAN

Litteratur och frigörelse – en läsarundersökning i Kenya

*Litteraturen är en viktig drivkraft
i ett lands utveckling, hävdar Ingrid Björkman
i denna artikel. Med hjälp av teorier från
kvinnolitteraturforskning och receptionestetik visar hon
på den feministiska litteraturens stora frigörelse-
potential. Den empiriska grunden utgör läsar- och lyssnarinter-
vjuer kring två sinsemellan mycket olika kenyan-
ska författarinnor och deras verk.*

Trots miljarder som satsas på Afrikas utveckling ökar underutvecklingen på kontinenten. Miljonstädernas slum växer, landsbygden utarmas och de fattiga blir allt fattigare.

I det spektrum av orsaker som spelar in ingår att utvecklingspolitiken styrts av ett konventionellt patriarkaliskt tänkande som nonchalerat kvinnorna, trots den nyckelroll de spelar i Afrikas ekonomier och trots att de har ansvaret för den nya generationen. Kvinnorna framställer t ex 80 % av kontinentens livsmedel men äger inte den mark de brukar. Det finns opropor-tionerligt många kvinnor bland de fattiga, bland analfabeterna och bland de ensamstående föräldrarna. Man finner mycket få kvinnor på politisk beslutsnivå. Kvinnor i Afrika är i praktiken ofta omyndigförklara-de och saknar ekonomiska och juridiska rättigheter.

Utveckling har vidare efter väster-ländskt mönster setts som ett teknologiskt och ekonomiskt fenomen. Afrikanerna har varit objekt och utländska experter huvudaktörer. En annorlunda syn på utveck-lingsbegreppet håller nu långsamt på att växa fram, en insikt om den mentala ut-vecklingen – den som leder till ökad med-vetenhet, självtillit och kreativitet – är den viktiga. I den utvecklingen är den inhem-ska konsten och litteraturen en dokumen-terat stark drivkraft.¹

Mot den bakgrunden är det naturligt att som kvinnolitteraturforskare med inrikt-ning på Afrika fråga sig om kontinentens spirande kvinnolitteratur har någon inver-kan på de afrikanska kvinnornas frigörel-sesträvan. Man frågar sig även vilken roll denna litteratur skulle kunna spela om för-hållandena vore gynnsammare – om t ex kvinnorna i större utsträckning kunde lä-sa, om litteraturen skrevs på de inhemska språken och inte på kolonialspråken, om tillgången på böcker vore större..... Och en logisk följdfråga blir: Om det visar sig att den inhemska kvinnolitteraturen skulle kunna spela en positiv roll i kvinnofrigö-relsen, vad kan då göras för att ge den möj-lighet därtill?

Trots att det numera finns en rätt stor skriven afrikansk skönlitteratur har ännu ytterst få kvinnliga författare lyckats etable-ra sig. Bilden av den afrikanska kvinnan i den moderna inhemska skönlitteraturen är således i stort sett skapad av män. Den är en utifrånskildring som på några få un-dantag när är så verklighetsfrämmande att de kvinnliga läsarna inte kan känna igen sig.²

De två vanligaste kvinnotyperna är den prostituerade i staden och den goda hust-run på landet, en afrikansk variant av skö-ka-madonnamönstret. Kvinnan i den tra-ditionella lantliga hustrurollen idealiseras och romantiseras medan den ensamståen-

de stadskvinnan, hon som utmanar den etablerade ordningen genom att leva ogift, skaffa sig utbildning och bana nya vägar, straffas hårt av ödet för sin revolt och går ett eländigt liv till mötes.³ Den unga generationen afrikanskor – den första generation som i större utsträckning får skolutbildning – får sålunda här klara besked om vilken sorts liv de bör akta sig för och vilken kvinnoroll samhället anser vara den ideala. Med tanke på litteraturens socialiseringsförmåga finns det all anledning att anta att den traditionella kvinnoosyn som skönlitteraturen, liksom massmedia och film, ger uttryck för inte endast påverkar den enskilde läsaren utan även legitimerar och förstärker det hårda kvinnoförtryck som råder i merparten av de afrikanska samhällena och som inte visar några faktiska tendenser att minska.

Den afrikanska skönlitteraturens kvinnobild är emellertid ej enbart ett utslag av manschauvinism. Den har också politiska förtecken. En viktig inspirationskälla till den moderna afrikanska litteraturen som föddes på 50- och 60-talen var önskan att visa omvärlden och den afrikanska ungdomen att Afrikas förflutna var ett högtstående och värdefullt arv. Det var ett försök att motverka den rådande negativa bild som skapats i väst och som raserade självförtroendet hos den unga afrikanska generationen. Den traditionella kulturen romantiserades och därmed även den traditionella kvinnorollen.

Ju mer det internationella storkapitalets grepp om Afrika hårdnar, ju mer den västerländska kulturen breder ut sig över kontinenten, desto mer slår stora grupper av afrikaner vakt om de egna värdena, inte minst de kulturella. Kulturnationalismen är afrikanernas svar på kulturimperialismen och deras försök att hävda sig emot den västerländska dominansen. Att värna om sin kulturella identitet blir en symbol för en önskan om ekonomiskt och politiskt oberoende. Kulturkampen är en variant av den nationella befrielsekampen, en kamp mot en yttre fiende.

Flera av de afrikanska författarinnor som på sistone kommit fram reagerar mot

den konventionella kvinnooskildringen.⁴ Enligt dem är de afrikanska kvinnorna nu på väg ut ur det rollmönster som de hittills funnit sig i, och i det skeendet ser dessa författarinnor litteraturen som ett viktigt vapen. Med grund i sin kvinnoerfarenhet vill de ge en inifrånskildring av den afrikanska kvinnan och hennes villkor. Eftersom hennes verklighet domineras av förtryck handlar också litteraturen om denna verklighet, så som den upplevs av kvinnorna själva. Detta är det allt överskuggande motivet i den »medvetna» afrikanska kvinnolitteraturen. Men några alternativa vägar att komma ur situationen pekas ännu inte ut (med några få undantag) i den kvinnolitteratur som hittills utkommit i Afrika.

Genom en redogörelse för en fallstudie som jag nyligen genomfört i en undersökning om den inhemska kvinnolitteraturens faktiska och potentiella roll i de kenyanska kvinnornas frigörelse skall jag i den här artikeln belysa de ovan skisserade frågorna och problemen och i samband därmed diskutera några av de teorier inom receptionsetetiken och kvinnolitteraturforskningen som är av speciell relevans i sammanhanget.⁵ Avslutningsvis kommer jag att visa hur undersökningens resultat kunnat initiera och läggas till grund för praktiskt utvecklingsarbete.

Fallstudien lades upp kring en novell vardera av två inhemska författarinnor, »The Other Woman» av Grace Ogot och »The Head of the Family» av Sharfun Rajabali. Sexton män och kvinnor av olika samhällskategorier läste novellerna varefter de djupintervjuades i öppna intervjuer om sina reaktioner på dem. Läsarurvalet begränsades av att novellerna var skrivna på engelska som majoriteten av kenyanerna inte kan läsa. Även författarinnorna intervjuades, bl a om vad de ville förmedla och om synen på sin författarroll. Novellerna relaterades till de kenyanska kvinnornas historiska verklighet bl a genom studier av facklitteratur, främst sociologisk och historisk-politisk, och genom samtal med fackmän av olika kategorier.⁶

Kenya, 1982. Foto: Ann Eriksson/MIRA.

»The Other Woman«

Grace Ogot är Kenyas mest lästa författarinna och den enda kvinna vars verk förekommer i skolornas kursplaner för litteratur. Eftersom hon sedan några år även skriver på sitt modersmål Dholuo, som är ett av de största inhemska språken, är hennes böcker heller inte begränsade till den engelsktalande minoriteten. Med tanke på att hon dessutom som biträdande socialminister är en av de ansvariga för kvinnoutvecklingen i landet är hon i den positionen att hon har goda möjligheter att bidra till den kenyanska kvinnofrigörelsen. »The Other Woman« publicerades 1976 av Longmans i en novellsamling med samma titel.

Novellen handlar om en ung tvåbarnsfamilj i Nairobis övre medelklass. Den unga hustrun som är chefssekreterare har trots en stab av tjänare svårt att orka med både hem och yrke. Av sin man har hon inget stöd; han anser att hon skall vara hemmafru eftersom han har så stor inkomst. Den unga fruns tillvaro kompliceras av att den ena barnflickan efter den andra blir gravid och måste avskedas. Hon misstänker kock-

en som är migrantarbetare med sin familj långt från Nairobi och avskedar även honom, mot hans nekande. Slutligen upptäcker hon en dag sin man i säng med den sist anställda barnflickan. I raseri söker den unga matmodern sticka ned flickan med förskäraren men lyckas bara skära av henne örat. Den nakna och skadade flickan försvinner ur huset och novellen men äktenskapet fortsätter och den unga hustrun inser att det är hennes fel att mannen varit otrogen. Novellens sista mening lyder: »If you have no time for him, he will go to another woman.«

Alla läsarna ansåg »The Other Woman« mycket realistisk: så här var balansen i äktenskapet och så här utsatta var barnflickorna. En manlig läsare trodde att det inte fanns en barnflicka i Kenya som inte blivit våldtagen.⁷

Alla uppfattade också sensmoralen. Majoriteten tog den även till sig. Men vad som hände den lemlästade flickan som sprang iväg och de andra flickorna som blivit gravida och utslängda reflekterade de flesta inte över – de styrdes av författarperspektivet. Novellens barnflickor är nästan osynliga, i

varje fall är de stumma, och ointressanta för författarinnan som människor. De är endast medel för henne, medel att få den unga hustrun att inse vad som är hennes främsta plikt.

Några läsare – män såväl som kvinnor – som var politiskt radikala presenterade emellertid en kvinno- och klassorienterad läsning av novellen. De reagerade framför allt på barnflickornas öde men även på kockens och hustruns. De uppfattade förtrycket på ett djupare sätt och analyserade det också, vilket inte författarinnan gör. De var starkt negativa till författarinnans kvinnosyn och ansåg att novellen bidrog till att befästa både det rådande kvinnoförtrycket och klasskillnaderna.

I intervjun om novellen betonade Grace Ogot vikten av ett lyckligt familjeliv och sade att hon med novellen velat förmedla en varning till den unga utbildade, yrkesarbetande generation kenyanskor som nu växer fram, unga kvinnor för vilka de traditionella inhemska värderingarna inte är självklara – värderingar som bland annat innebär att mannen är familjens överhuvud och centrum. »Min man är medelpunkten och stöttepelaren i mitt hus», sade författarinnan.

»The Head of the Family»

I motsats till Grace Ogot är Sharfun Rajabali, som är kenyanska av indisk härkomst, inte professionell författare. Hon är bildkonstnär och lärare i konstvetenskap. Hennes novell vann 2:a pris i en novellpristävling som SIDA 1984 anordnade för afrikanska kvinnor och som resulterade i över 800 bidrag. Sjutton av novellerna, däribland »The Head of the Family», ingår i antologin *Whispering Land* som SIDA publicerade i Stockholm 1985. Trots att *Whispering Land* är ett afrikanskt verk går den inte att få tag på i något afrikanskt land. Upplagan förvaras på SIDA i Stockholm varifrån man kan rekvirera exemplar.

Novellen handlar om Mukabi, en squat-terkvinna med sex barn som övergivits av sin man som migrerat till staden och sedan

glömt sin familj.⁸ Den handlar om Mukabis kamp emot naturen och patriarkatet för att överleva och bli laglig ägare till den jordbit hon odlat upp. När det ryktas att regeringen skall genomföra en markreglering i distriktet som innebär att varje squatter skall bli ägare till 2 hektar dyker Mukabi man, Kathamba, upp för att installera sig som ägare till den jord han aldrig satt en hacka i. Med enorma ansträngningar och hjälp av en kvinnlig advokat lyckas dock Mukabi få marken registrerad i sitt eget namn och sålunda även juridiskt bli det familjeöverhuvud hon dittills varit i praktiken. Då försvinner mannen igen, den här gången troligen för alltid.

Alla läsare utom en tyckte mycket om novellen. Att den blev en sådan succé berodde på att ämnet var så relevant (88 % av de kenyanska kvinnorna tillhör den fattiga landsbygdsbefolkningen), på att novellen satte brännande problem under debatt och på att den i sin gestaltning av dessa problem låg mycket nära verkligheten. En kvinnlig socialarbetare bekräftade:

»Det här är precis vad som händer majoriteten av de kenyanska kvinnorna. De har blivit övergivna av sina män och måste ensamma ta hand om barnen. Bruka jorden som inte tillhör dem, men de måste ändå bruka den. Men när det blir fråga om att få pengar eller registrera jorden dyker mannen upp igen från ingenstans.»

Jorden är kenyanernas främsta försörjningsresurs. Det råder emellertid katastrofal jordbrist eftersom såväl utländska bolag som den politiskt och finansiellt mäktiga inhemska byråkratin lagt under sig stora områden.

Bönderna tvingas därför i stor utsträckning migrera till städerna för sin utkomst. Jordbruket sköts till 90 % av kvinnorna. Fastän de är gifta kan idag hela 40 % av dem kategoriseras som ensamma mödrar, eftersom männen lever i städerna som migrantarbetare, sällan kommer hem och ofta skaffar sig ny familj i staden.⁹ Trots att kvinnorna har ansvaret för jordbruket får de inte fatta egna beslut om det. De kan inte heller få banklån till nödvändiga investeringar, pga att lån fås mot lagfart och den

har mannen. Mannen är ensam ägare till allt.¹⁰ Om han så finner lämpligt, kan han sälja marken och lämna familjen lottlös.

Novellens popularitet berodde emellertid minst lika mycket på att huvudpersonen engagerade och stimulerade läsarna. Både män och kvinnor upprördes över Mukabis situation, gladdes över hennes seger och tyckte om henne – för hennes styrka, hennes mod, hennes självständighet och kampanda. Äntligen, sade de, hade den afrikanska kvinnan som i verkligheten är så stark och uthärdar så mycket blivit rättvist skildrad.

Att människor blir mottagliga för ny kunskap och utveckling mot nya perspektiv när de känner igen sig i en text illustrerades i fallstudien av tre män som kunde relatera Mukabis erfarenheter till sina mödrars och systrars.¹¹ En av dem, en medelålders rektor, berättade hur han än idag skämdes över att han som pojke, av rädsla för att bli utskrattad av byborna, inte vågade hjälpa sin lilla syster med den tunga vattenkrukan. I intervjuerna med dessa män kom det fram att texten påverkat dem så att de – utan att för den skull helt ge upp den distans de som kenyanska män hade till denna kvinnoinriktade novell – dock fått vidgad förståelse för kvinnornas villkor.¹²

En som däremot inte kände igen sig i texten var den läsare som var ensam om att inte uppskatta »The Head of the Family», en manlig chefsadministratör. Skälet till hans motvilja var att hjältinnan enligt honom var »alltför kraftfull» och inte betedde sig som det anstod en landsbygds kvinna i hennes ställning.

Chefsadministratören var emellertid inte den ende som reagerade annorlunda på »The Head of the Family» än författarinnan avsett. Det gjorde även ett par andra läsare av båda könen, trots att de ändå tyckte mycket om novellen. De var politiskt radikala och ansåg att författarinnan förenklat markfrågan och gjort kampen för lätt för Mukabi genom att begränsa konflikten till en könskonflikt. Det var enligt dem inte bara Mukabi som var offer för Kathamba. Både man och hustru var offer för det rå-

dande politiska och ekonomiska systemet. Problemet var att de kenyanska bönderna berövats sin jord och därmed de nödvändiga förutsättningarna för ett normalt familjeliv. Mukabis seger var blott en pyrrhusseger.

»Hon kommer att förbli ett offer och ett bihang till den internationella kapitalismen. Hon kan inte kämpa mot de internationella jordbruksbolagen. Hon kan bara sälja sitt kaffe till dem och köpa deras kemikalier.»

För en av dessa vänsterinriktade kvinnor, som förutom sin allmänna politiska radikalism var synnerligen kvinnoomedveten, blev novellen problematisk. Den aktualiserade nämligen en lojalitetskonflikt som är relevant även för många av västvärldens kvinnor: Vilken kamp skall komma i främsta rummet – klasskampen eller kvinno-kampen?¹³

Eftersom klasskampen i Afrika är sammanvävd med raskamp och kamp mot imperialism och nykolonialism är problemet för de afrikanska kvinnorna ännu mer komplext och infekterat. Feminismen blev känd i Afrika under kolonialismens blomstringstid. Afrikanerna tenderar därför att förknippa detta begrepp och allt vad det står för med förhatligt utländskt förtryck. Eftersom jämlikhet mellan könen är ett av feminismens mål och dessutom en oafrikansk företeelse betraktas den ofta som ett utslag av kulturimperialism och ett hot mot den afrikanska identiteten.¹⁴ Att vara feminist i Afrika innebär, därför att de flesta afrikanska kulturerna har starka patriarkala drag, inte sällan att ta ställning emot sin egen kultur. Till följd av den ekonomiska och politiska kamp som kulturkampen är en del av betraktas detta som förräderi.

Sharfun Rajabali blev upprörd över de politiskt radikala läsarnas reaktion.¹⁵ Enligt henne var det hög tid att kvinnorna började kämpa för sin egen befrielse. I alla befrielsekrig hade de kämpat sida vid sida med männen och krigen hade inte kunnat vinnas utan kvinnornas medverkan. Efter frigörelsen hade männen med stöd av Bibeln eller Koranen eller den inhemska kul-

turen drivit tillbaka kvinnorna i deras traditionella roller. Men religioner, liksom traditionella normsystem, var utformade av män. »Eftersom de inte betraktar kvinnor som mänskliga varelser finns det inget mänskligt i dem», sade Sharfun Rajabali. Hon sade att hon skrev för att medvetandegöra. Hon ville vara med och bygga ett nytt samhälle. Men litteraturen, som skulle kunna vara ett så viktigt verktyg i det arbetet, spelade tyvärr en mycket begränsad roll, sade hon, om ens någon, till följd av de enorma problemen med mängden av olika språk inom samma stat (i Kenya drygt 400), den utbredda analfabetismen och bristen på böcker.

»Mukabikvinnorna kommer aldrig att kunna läsa min berättelse. Sådan litteratur blir aldrig tillgänglig för världens mukabikvinnor. Kanske den blir det för deras döttrar.»

»The Head of the Family» förmedlad som muntlig litteratur

Insikten att de fattiga landsbygdskvinnorna inte kan nås av den skrivna litteraturen låg bakom uppläggningsen av undersökningen. Men under fältarbetets gång växte sig en annan insikt allt starkare i mitt medvetande: insikten att undersökningen egentligen gick vid sidan av det den syftade till. En undersökning av litteraturens betydelse för kvinnornas frigörelse reduceras ju till ett rent akademiskt problem om den inte ser till dem vars situation främst skall förändras. De må sedan kunna läsa eller ej.

Så föddes idén att på något sätt försöka få berättelsen om Mukabi förmedlad till landsbygdskvinnorna. Det var ju framför allt deras uppfattning och känslomässiga reaktion på novellen som var viktig. Endast de var verkligt kompetenta att bedöma novellens autenticitet och avgöra om den gav en rättvis bild av dem och deras villkor.

Det lyckades oss att få »The Head of the Family» berättad för en grupp landsbygdskvinnor i Kambadistriktet på deras eget språk. Kvinnorna var till stor del i Mukabis situation: de var squatters och före detta

squatters och många bar ensamma ansvaret för barnen, hemmet och jorden.

Det blev ett fantastiskt framförande! Berätterskan, den kvinnliga rektorn i en byskola, levde sig in i de olika personerna och agerade fram novellen. Hon var Mukabi, hon var Kathamba, hon var advokaten.... Genom att krydda framställningen med kambaordspråk relaterade hon novellen till lyssnerskornas kulturella bakgrund. Emellanåt sköt hon in frågor för att försäkra sig om att auditoriet förstod.

Lyssnerskorna var hela tiden aktiva. Deras blickar följde berätterskan, all dramatik i berättelsen speglade sig i deras ögon, de frågade, kommenterade, skrattade och fnös. Det var en underbar muntlig litteraturföreläsning!

När berättelsen var slut vidtog en livlig diskussion som jag fick tolkad för mig. Den första att yttra sig var en kvinna som var ledare för den katolska kvinnogruppen och tillika representant för landets enda tillåtna politiska parti, Kenya African National Union (KANU). Hon ansåg att eftersom Mukabi en gång samtyckt till att gifta sig med Kathamba var det fel av henne att köra honom på porten. Hon borde ha hedrat sin man och bätt till Gud att få marken. Kathamba å sin sida skulle ha överlåtit marken på sin hustru.

Detta inlägg vann dock inget gehör. Diskussionen, som blev mycket livlig, tog en helt annan vändning. Ett axplock bland inläggen får ge en bild av deltagarnas reaktioner och uppfattningar:

»Det sägs att kvinnor inte är familjehuvuden men det är de verkligen.»

»Vi har lärt oss av berättelsen att vi inte skall bekymra oss över förlorade män.»

»Eftersom kvinnorna har hela ansvaret skall de också ha pengarna.»

»När kvinnorna får hand om ekonomin kommer världen att förändras.»

Stämningen var livlig och uppsluppen. Kvinnorna sade sig ha hämtat nya krafter från berättelsen. Nu när de hört den här berättelsen, sade de, visste de att de inte var ensamma; det fanns många i deras situation; de skulle gå samman, alla kvinnor i Kenya skulle gå samman; enade skulle de

Kvinnan som kallade sig Mukabi (vänster). Foto: Ingrid Björkman.

bli starka!

Plötsligt tog en av de äldsta, en rakryggad, ståtlig kvinna med stark röst, pondus och glimt i ögat till orda. Hon var ledare för en kvinnogrupp och hade under femtiatalet varit frihetskämpe. Hennes första ord var: »Mukabi gjorde rätt som slängde ut karl'n. Det gjorde jag också.» Så berättade hon sitt livs historia som visade sig vara en parallell till Mukabis. Hennes man hade migrerat till staden från henne och åtta barn och sedan inte hörts av på flera år. När det 1962 blev bestämt att en markreglering skulle genomföras som skulle ge distriktets squatters lagfarter på 2 hektar dök emellertid mannen upp igen och började liksom Kathamba vänslas med hustrun och ställa sig in hos barnen. Men då hustrun lyckades få marken registrerad i äldste sonens namn försvann maken tillbaka till staden och hördes sedan aldrig mera av. Den gamla kvinnan slutade med att slå fast att om Kathamba blivit ägare till marken skulle han sannolikt ha sålt den, återvänt till staden med pengarna och lämnat Mukabi och barnen på bar backe. För sådana var karlarna!

Publiken jublade och ropade: »Du är Mukabi! Nu är ditt namn Mukabi!» – »Ja», svarade gumman stolt, »från och med nu är mitt namn Mukabi och alla skall kalla mig Mukabi.» Så började hon sjunga och dansa, och sången som hon nu spontant

diktade handlade om Mukabi och henne själv och alla andra »mukabis» i Kenya. Och de andra föll in i dansen och sången.

Ett par månader senare hörde jag mig för om »Mukabi» och fick då veta att hon nu var allmänt känd under sitt nya namn som – nota bene! – inte fanns i kambaspråket. Hon var mycket stolt över namnet: det hade status av hedersnamn och innebar ett erkännande av hennes livsgärning och personlighet. Hon hade fått bevis på att hennes mukabiidentitet inte bara var bekräftad och allmänt känd utan även beundrad.

Men namnet hade inte endast blivit denna gamla kvinnas hedersnamn. Det hade, jämte »Kathamba», även införlivats som appellativ i kambaspråket. Alla förstod vad som menades när någon sade: »Hon har fått en riktig kathamba till man, men hon kommer att klara sig för hon är ju en mukabi.» Kan det ges mer övertygande bevis för att »The Head of the Family» på ett sant sätt speglar kenyanska kvinnors verklighet? Kan man få mer slående exempel på identifikationens oerhörda betydelse för människors förmåga att leva sig in i litteraturen – och på litteraturens förmåga att stegra människors livskänsla?

Receptionsetetik och kvinnolitteraturforskning

Fallstudiens resultat belyser olika teorier inom receptionsetiken och kvinnolitteraturforskningen. Jag ska i det följande demonstrera hur

- 1) teorier som byggts upp på västerländsk litteratur och västerländska läsare äger giltighet även i afrikansk kultur;
- 2) teorierna i sin nya kontext kan appliceras inte endast på läsarsituationen utan även på en lyssnarsituation – och därtill på en situation i vilken analfabeter som aldrig tidigare kommit i kontakt med modern skönlitteratur medverkar;
- 3) receptionsetetiska teorier kan förenas med feministisk teoribildning på ett fruktbart sätt.

Alla som läste eller lyssnade till novellerna uppfattade deras innebörd lika. Men lit-

teraturtillägnet är inte endast en fråga om att tolka in en innebörd; det är även en fråga om hur man omedelbart, och inte minst med sina emotioner aktiverade, reagerar på en text. Det är främst den reaktionen, inom receptionestetiken benämnd, »respons», som undersökts i den här fallstudien.¹⁶

Även om det här alltså inte gäller egentlig tolkning utan spontanreaktioner är ändå Stanley Fish's teser om tolkningsstrategiernas betydelse modell relevanta för analysen av fallstudien.¹⁷ Enligt Fish är textens mening inte något en gång för alla givet som det kommer an på läsarna att upptäcka. I stället skapar läsarna själva denna mening, med hjälp av texten och sina personliga förutsättningar – förutsättningar som är beroende av såväl deras individuella utrustning och erfarenheter som av det samhälle och den gemenskap de ingår i och vars erfarenheter, konventioner och värderingar de medvetet eller omedvetet delar. Den beredskap inför texten som texten i samspel med läsarnas totala bakgrund ger dem styr, som Fish uttrycker det, läsarnas val av tolkningsstrategier. Jag kommer här att applicera de fishska teorierna på min analys av undersökningens responser och arbeta med begreppet responsstrategier.

Fallstudien illustrerar hur föreställningsstrukturer som redan existerade hos deltagarna aktiverades vid deras möte med novellen, hur deras responser på novellerna styrdes av deras beredskap inför dem och hur responserna varierade med kulturella, sociala och politiska konventioner. Den visar även att de faktorer som främst avgjorde valet av responsstrategier var politisk ideologi och kön.

Låt oss först se hur deltagarnas *politiska ideologi* styrde deras responser. Överlag åskådliggjordes hur större medvetenhet i såväl allmänpolitiskt som könspolitiskt hänseende försåg deltagarna med effektivare responsstrategier som de använde i harmoni med texten eller emot den, dvs läste den som den inte var avsedd att läsas. Deltagare utan mera bestämd politisk uppfattning föreföll däremot att relativt auto-

matiskt domineras av texten, dvs synbarligen reservationslöst acceptera innehåll och budskap.¹⁸

I fallet »The Other Woman» betydde detta att både kvinnomedvetna och politiskt radikala läsare använde sina strategier emot texten och tog avstånd från författarinnans budskap som de ansåg inte blott kvinnofientligt utan även allmänt reaktionärt och inhumant. I fallet »The Head of the Family» betydde det att de vänsterinriktade männen till följd av sitt klassorienterade perspektiv i viss mån läste emot denna revolutionära text och att novellen på grund av sin radikalfeminism blev problematisk för den vänsterinriktade och kvinnomedvetna läsaren. Den kambakvinna, slutligen, som hade invändningar mot »The Head of the Family» var aktiv i religiösa och politiska sammanhang som kännetecknas av konservatism och starkt auktoritetstänkande.

Könsvariabelns betydelse för litteraturupplevelsen har på sistone börjat uppmärksammas inom receptionestetiken, främst av David Bleich. Man bygger här till stor del på Fish's teorier. Så har t ex Jonathan Culler frågat: »If the experience of literature depends upon the qualities of a reading self, one can ask what difference it would make to the experience of literature and thus to the meaning of the literature if this self were, for example, female rather than male?»¹⁹

Inom kvinnolitteraturforskningen går man här vidare och betonar att de könsbestingade föreställningsstrukturer som påverkar litteraturupplevelsen, inte är relaterade till biologiskt utan till socialt kön.

Att kvinnors erfarenheter och intresssfär hade avgörande betydelse för kvinnornas upplevelse av framför allt »The Head of the Family» stod fullt klart. Deras reaktioner på novellen var genomgående starkare än männens. Undersökningar som gjorts visar emellertid att män även generellt tycks hålla större distans till skönlitteratur.²⁰

Kvinnornas responser var även genomgående relaterade till de kenyanska kvinnornas ekonomiska, politiska och sociala

underläge, inte minst kvinnoerfarenhet av Mukabis slag som de själva bevittnat eller upplevt. Intervjuerna gav skakande inblickar i kenyanska kvinnors verklighet men vittnade även om hur novellen ingivit de kvinnliga deltagarna styrka och nytt hopp. Inte bara lyssnerskorna utan även flera av de kvinnliga läsarna sade att novellen aktiverat deras egen kampanda. De deltagande kvinnornas tysta kunskap om hur det är att vara kvinna i Kenya gjorde att de knöt an novellen till sina egna erfarenheter, kände igen sig i den och tog den till sig.²¹

Ytterligare en skillnad mellan männens och kvinnornas litteraturupplevelser registrerades i fallstudien: medan männen företrädesvis fäste sig vid faktiska sakförhållanden i texten lade kvinnorna vikt vid atmosfär, känslor och personliga relationer.²² De drog slutsatser av novellerna och reflekterade mycket och fritt utifrån innehållet, som t ex här efter läsningen av »The Head of the Family»:

»Hur kan en kvinna klara sig när hon blir strandsatt utan mark och med sju eller åtta barn? Kan du föreställa dig själv övergiven med barn? Tar du livet av dig eller skriker och springer din väg och överger barnen? Eller samlar du hela din psykiska styrka för att försöka ta dig igenom svårigheterna? Det är vad de här kvinnorna gör. De samlar den genuina styrka de har djupt inom sig. Om det inte vore för kvinnorna tror jag inte vi skulle ha några familjer i Kenya.»

Patrocinio Schweickart har arbetat fram en feministisk lästeori som får stöd av de genusrelaterade responskillnader som denna fallstudie avtäcker.²³ Trots skillnader i ras, klass och nationalitet, vittnar fallstudiens intervjuer om en kollektiv, kvinnlig erfarenhet. Sharfun Rajabali fann det t ex inte alls märkvärdigt att hon trots sin borgerliga indiska kulturtillhörighet kunnat ge en så verklighetstrogen bild av en afrikansk gräsrotskvinna: hon var ju själv kvinna!

Den diskussion som förts här torde visa att kvinnolitteraturforskningen har mycket att hämta från receptionsetetikens teorier och metoder liksom att den i sin tur kan tillföra receptionsetiken värdefull empiri

och inte minst öppna för nya perspektiv. Framför allt lyfts genom det feministiska perspektivet – vilket även Schweickart påpekar – två faktorer fram som inte uppmärksamrats tillräckligt i den gängse receptionsforskningen: socialt kön och politisk ideologi.²⁴

Kvinnolitteraturens funktion

Fallstudien har visat hur vissa deltagares responser styrdes av författarperspektivet, medan politisk medvetenhet förstärkte andra deltagares responser. Om man relaterar detta reaktionsmönster till undersökningens huvudfråga om den inhemska kvinnolitteraturens funktion i den kenyanska kvinnofrigörelsen, finner man att Ogots perspektiv är negativt för frigörelsen, medan Rajabalis perspektiv däremot spelar en positiv roll, en slutsats som bekräftas av de båda författarinnornas uttalande syn på sin författarroll.

Under frågan »What do male texts do to the woman reader?» analyserar Patrocinio Schweickart icke kvinnomedvetna kvinnliga läsares brist på försvar mot texter av manliga författare.²⁵ Kvinnornas responser på »The Other Woman» visar att frågan också kunde formuleras som »What do non-feminist texts do to the woman reader?» Att få manliga författare har en feministisk kvinnsyn är en sak för sig. Ännu mer förrädiska än mäns texter är antifeministiska texter av kvinnliga författare – speciellt dem som tror sig, och utger sig för att arbeta för kvinnornas sak.²⁶

Ogot skildrar i stort sett två kvinnotyper. Den ena är kvinnan i det traditionella bysamhället, en svunnen typ i en svunnen social situation som författarinnan förlämnar en romantisk status och trygghet. Ogot skildrar inte dagens landsbygds kvinna, mukabitypen, hon som dignar under lager av förtryck. Ogots andra kvinnotyp är den moderna över- och medelklasskvinnan i staden, den typ hon själv representerar. Denna kvinna är utsatt och drabbad i manssamhället och Ogot skildrar hennes olycka mycket verklighetstroget och med

inlevelse. men sedan blir det inte mer. Allt fortsätter i de gamla hjulspåren. Inträffar någon förändring, innebär den att kvinnan går under. Ogots kvinnogestalter ifrågasätter inte det patriarkala systemet och tar heller inte upp kampen mot dess normer och värderingar. Dessutom tycks författarinnan inte se människorna utanför sitt eget samhällsskikt.

Att litteraturen skildrar otillfredsställande förhållanden på ett realistiskt sätt behöver inte innebära att den bidrar till förändring. En verklighetstrogen skildring kan lika väl bekräfta status quo genom att förmedla intrycket att det inte finns någon utväg. I stället för att fungera som en drivkraft i utvecklingen är den sortens litteratur ett hinder i utvecklingen, eftersom den bekräftar existerande värderingar och attityder och förmedlar en känsla av hopplöshet till dem som identifierar sig med de förtryckta.

Medan Grace Ogot kan sägas tillhöra den kategori av författarinnor som säger sig vilja ge en inifrånskildring av den afrikanska kvinnan och hennes villkor, försöker Sharfun Rajabali, förutom att beskriva, ge alternativa lösningar på de konflikter som kan möta en kvinna i ett patriarkalt samhälle. Fallstudien visar tydligt att den kvinnolitteratur som är av det slag som »The Head of the Family» både kan bidra till en attitydförändring i samhället och bli en drivkraft i kvinnornas frigörelsearbete. Novellen väckte debatt, den ifrågasatte, den öppnade männens ögon för nya perspektiv. Den stärkte kvinnornas kvinnomedvetenhet och självförtroende, stegrade deras kampanda och gav dem hopp – genom att presentera en positiv förebild och, vilket är något nytt i afrikansk kvinnoskildring, visa på alternativa vägar ut ur förtryckssituationen samt ge strategier för dem.

Praktiska konsekvenser av undersökningen

Vid mitt avsked från kambakvinnorna hade de bett mig hjälpa dem att få historien om Mukabi på deras eget språk som två av dem kunde läsa. »Det är en bra berättelse

och vi behöver lyssna till den många gånger. Vi är så många mukabis....» Den bönen grep mig. Starkare än någonsin förut kände jag hur utestängda de afrikanska landsbygdskvinnorna är från sin egen skrivna nationallitteratur, litteratur som handlar om dem själva, som passar dem och som de behöver.

Men sådan litteratur som »The Head of the Family» – där en kvinna själv på ett avgörande sätt styr sitt eget öde – finns ännu inte att få i Afrika. Inte ens de mest progressiva av de etablerade författarinnorna är ännu så radikala i sin kvinnoskildring. *Whispering Land* finns bara på SIDA i Stockholm. Hur många kenyanska kvinnor kan dessutom läsa? Hur många kan läsa engelska? Hur många befinner sig i den situationen att de kan få tag i en bok? Problemen är enorma.

Men om verkligheten inte erbjuder några möjligheter måste man försöka förändra den! Och i Kenya har nu satts igång aktioner för att göra »The Head of the Family» och annan frigörande inhemsk kvinnolitteratur tillgänglig för »Mukabi» och hennes medsystrar.

Heinemanns förlag i Nairobi kommer att publicera *Whispering Land* i Kenya. En amatörteatergrupp i Nairobi, som spelar »theater for change», är vidare i färd med att dramatisera »The Head of the Family» på swahili, som är landets afrikanska riks-språk, för att turnera med den i olika delar av Kenya. Slutligen har en handfull kvinnor som på olika sätt arbetar professionellt med litteratur bildat en sammanslutning vid namn »Kenya Women's Literature Group» för att främja tillkomsten och spridningen av god inhemsk kvinnolitteratur som kan stödja kvinnofrigörelsen. Som första projekt ämnar de översätta de kenyanska bidragen i *Whispering Land* till några av de största inhemska språken, ge ut dem i billigast möjliga form samt via landsbygds kvinnogrupper (ca 2 000 grupper) sprida de små häftena ut över landet. Målet är att varje kvinnogrupp skall få ett häfte var på ett begripligt språk, eftersom åtminstone en medlem i varje grupp kan läsa det egna språket. De två första projek-

Kenya, 1982. Foto: Ann Eriksson/MIRA.

ten, som klassats som kulturprojekt, kommer att stödjas av SIDA:s utbildningsbyrå. Det tredje projektet får förhoppningsvis bistånd från annat håll.

»Feminist criticism we should remember, is a mode of praxis», skriver Patrocinio Schweickart. »The point is not merely to interpret literature in various ways; the point is to change the world. /.../ Literature acts on the world by acting on its readers.»²⁷

Uttalandet kan tyckas högtflygande och pretentiöst. Men ändå är det precis detta som undersökningen med sina följdprojekt ytterst syftar till – att förändra den verklighet som den afrikanska kvinnolitteraturen speglar. Undersökningen har ställt frågor om hur den inhemska kvinnolitteraturen påverkar och skulle kunna påverka Kenyas utveckling. Och den visar att litteraturen skulle kunna ha en mycket stor betydelse – något som de som sysslar med biståndspolitik borde ta på allvar.

NOTER

- 1 Se t ex Ngugi wa Thiong'o, *Writers in Politics*, HEB, Nairobi 1981 och *Decolonizing the Mind*, HEB, Nairobi 1986.
- 2 Se t ex Jane Were, *Women in Class Society: An Analysis of Sembene Ousmane's Fiction*, Department of Literature, Nairobi 1982 (avh för MA, stencil). Inledningen ger en god överblick över kvinnoskildringen hos manliga afrikanska författare.
- 3 Rudo Gaidzanwa, *Images of Women*, College Press, Harare 1985 är en undersökning av kvinnoskildringar i Zimbabwes skönlitteratur. Det mönster som Gaidzanwa avtäckt är relevant för hela kontinentens skönlitteratur.
- 4 Se t ex Lauretta Ngcobo's essä *Sexism in Publishing* (stencil), först publicerad som föredrag på Zimbabwe Book Fair »Women and Books», i Harare 30/7–2/8 1985 samt Ama Ata Aidoo's essä *To Be an African Woman Writer* (stencil), även den först publicerad på nämnda bokmässan i Harare. Realistiska skönlitterära kvinnoskildringar av afrikanska författarinnor är t ex Ama Ata Aidoo, *No Sweetness Here*, Longmans, London 1970; Buchi Emecheta, *Joys of Motherhood*, HEB, London 1979 och *Second Class Citizen*, Fontana, London 1974; Mariama Ba, *Une si*
- longue lettre*, Dakar 1980. Emechetas och Bas böcker finns även i svensk översättning: *En kvinna, en mor*, Sthlm 1986; *Andra klassens medborgare*, Sthlm 1987; *Brev från Senegal*, Sthlm 1980.
- 5 Undersökningen bekostas av Styrelsen för u-landsforskning (SAREC).
- 6 Denna informationsmetod (»SOL-tesen» – samtal, observation, läsning) har tillika med sin funktion i ett vidare forskningssammanhang analyserats av Håkan Törnebohm i H Törnebohm, *Allmänna paradigm*, Rapport nr 87, Inst. för vetenskapsteori, Göteborgs universitet (stencil).
- 7 Enligt en kenyansk socialarbetare (intervju i oktober 1986) blir uppskattningsvis en fjärdedel av de kenyanska flickorna gravida före äktenskapet. I Nairobi är antalet ännu högre. (Se även *Situation Analysis of Children and Women in Kenya 3*, Central Bureau of Statistics, Nairobi 1984 s 10.) De föräktenskapliga graviditeterna är ett stort socialt problem som samhället inte kan hantera men som myndigheterna sopar under mattan. En ambitiös kenyansk teveserie hösten 1986 med syftet att upplysa skolflickor i åldern 9-20 år om farorna med oönskade graviditeter och aborter stoppades t ex efter tre program av regeringen och all diskussion om serien förbjöds. Motiveringen därtill var att programmen var demoraliserande. De program som hann sändas fick mycket god kritik i pressen.
- 8 Squatter är en person som, ofta illegalt, bor på och odlar mark som han/hon inte äger. Migrant är en person som arbetar och bor på annan ort än hemorten.
- 9 *Women of the World: Sub Saharan Africa*. US Bureau of the Census and US Office of Women in Development, 1984. Citerat i *The State of the World's Women 1985*, »The Family», s 5 not 23. UN report, Nairobi 1985.
- 10 I Kenya existerar f n två lagsystem samtidigt: de olika etniska gruppernas traditionella lagar och den nya rikslagen. Enligt rikslagen har kvinnor t ex rätt till mark och egendom, men ej enligt de traditionella lagarna. De dömande instanserna som har rätt att välja lagsystem väljer så gott som alltid att tillämpa det gamla systemet.
- 11 Hur ny förståelse bottnar i redan existerande föreställningar har inom receptionsestetiken behandlats, förutom av S Fish, *Is There a Text in This Class?*, Harvard University Press London 1980, bl a av Iser, som i sin förklaring av hur vår uppfattning även av

- lästa texter utvecklas som en dialektisk växelverkan mellan igenkänning och perspektivbyte bygger på gestaltpsykologins distinktion mellan »schema» och »korrektur»; Iser W, *Der Akt des Lesens*, München 1976, s 145-155. Se Malmgren L-G, *Den konstiga konsten*, Lund 1984, s 45-52.
- 12 Den dialog som uppstod mellan dessa män och texten bekräftar Crawfords och Chaffins teori om att de genusföreställningar som, tidigt inpräglade och djupt integrerade med vår identitetskänsla, styr våra litteraturupplevelser dock är möjliga att förändra. Crawford M and Chaffin C, »The Reader's Construction of Meaning: Cognitive Research on Gender and Comprehension», *Gender and Reading*, ed. by E Flynn and P Schweickart, The John Hopkins University Press, London 1986, s 3-30.
 - 13 Jfr den västerländska vänsterns ambivalens till kvinnorörelsen och dess uppfattning att klasskampen skall prioriteras före kvinnokampen. Se t ex Register C, *Kvinnokamp och litteratur i USA och Sverige*, Rabén & Sjögren, Sthlm 1977, s 18; Mitchell J, *Den nya kvinnorörelsen*, Sthlm 1972, s 85-86; Basnett S, *Feminist Experiences*, Allen & Unwin, London 1986, s 113.
 - 14 Jfr feminismens villkor i republiken Irland, där nationell identitet kopplas till religion och motstånd mot katolska kyrkans normer uppfattas som ett hot mot denna identitet och sympatier för England.
 - 15 Av alla afrikanskor söder om Sahara som jag träffat och som är engagerade i kvinnofrigörelsen är Sharfun Rajabali den enda som inte reagerat mot att benämnas feminist. Möjligen kan hennes inställning till termen ha att göra med att hon inte tillhör en genuint afrikansk kultur utan en blandkultur som förmodligen är mera öppen för inslag utifrån.
 - 16 Bleich D, *Subjective Criticism*, John Hopkins University Press, Baltimore 1976, s 96. Se Malmgren, a.a. s 163.
 - 17 Fish, a.a., spec. kapitlet »Interpreting the Variorum».
 - 18 Elizabeth Flynn ger i »Gender and Reading», *Gender and Reading*, s 267-288, en utförlig diskussion av denna syn på läsprocessen som en konfrontation mellan text och läsare.
 - 19 Culler J, *On Deconstruction, Theory and Criticism after Structuralism*, Cornell University Press, Ithaka 1982, s 42. Citerat i Schweickart P, »Reading Ourselves: Toward a Feminist Theory of Reading», *Gender and Reading*, s 36.
 - 20 Flynn, a.a. och Bleich D, »Gender Interests in Reading and Language», *Gender and Reading*, s 234-266.
 - 21 Den tysta kunskapens betydelse för människors möjligheter att ta till sig texter av olika slag diskuteras i olika uppsatser i antologin *Begripa och förstå*, red Josefsson I, Sthlm 1984.
 - 22 Bleich, »Gender Interests in Reading and Language».
 - 23 Schweickart, a.a. Denna lästeori har Schweickart arbetat fram utifrån Fish's tolknings-teorier och Elaine Showalters gynokritik. Se Showalter E, »Feminist Criticism in the Wilderness», *The New Feminist Criticism*. Ed. by Elaine Showalter, Pantheon Books, New York 1985.
 - 24 Schweickart, a.a. s 39.
 - 25 ib. s 49.
 - 26 Detta faktum kan inte nog betonas. Se Toril Moi's diskussion av terminologin female – feminine – feminist i T Moi, »Feminist Literary Criticism», *Modern Literary Theory*, ed. by A Jefferson and D Robey, B T Batsford Ltd, London, 2nd edition, 1986, s 204-221.
 - 27 Schweickart, a.a. s 39.

SUMMARY

*Can literature liberate –
a study from Kenya*

Does indigenous women's literature play a role in the liberation of African women, and if so, what is its role? The author of this article, Ingrid Björkman, traveled to Kenya to test reception aesthetic theory in a case study setting. She found that theories based upon western literature and western readers also can be applied to African conditions. This is even the case when an illiterate audience comes into contact with modern fiction for the first time. Björkman's study examines two short stories. "The Other Women" by Grace Ogot, Kenya's most popular woman writer and a Member of Parliament, and "The Head of the Family" by Sharfun Rajabali, a Kenyan painter of Asian origin. "The Other Woman" is about a young, married upper-class couple living in Nairobi. When the wife, who works as a secretary, discovers that her husband has been unfaithful to her, she decides she is to blame because she has not devoted enough time to him. In the case study used by the article

le's author, all the readers of the story found it to be very realistic, and the majority agreed with the moral of the story. Grace Ogot told Björkman in an interview that she emphasized the importance of a happy family life in order to the young generation of educated professional women in Kenya. "The Head of the Family" tells the story of Mukabi, a female squatter with six children whose husband abandoned her many years ago. The story describes Mukabi's struggle for survival against nature and a patriarchal system which threatens to take from her the legal ownership of her plot of cultivated land. Most of the readers of this story responded very enthusiastically to its relevant subject matter. Many women felt their own fighting spirit was nourished by the story. Some politically radical readers of both sexes, despite their appreciation for the story, found the author Rajabali had simplified the land issue by portraying the con-

flict as a battle between the sexes. In an interview Rajabali said the goal with her writing was to raise the reader's consciousness. She noted with regret that literature, which could be a vital tool, played a very limited role, if any, because of the enormous problems regarding language, education and the dissemination of literature. Because of these limitations Björkman had "The Head of the Family" told to a group of rural women where it met with great success. Realistic literary portrayals of unsatisfactory living conditions does not necessarily lead to change. However, it is probable that women's literature like "The Head of the Family" could contribute to changing attitudes in society. Thus, attempts to promote and disseminate writing in indigenous languages support the Kenyan women's struggle for liberation.

Ingrid Björkman
Litteraturvetenskapliga institutionen
Göteborgs universitet
412 98 Göteborg